

У світлі всього вище викладеного варто зупинитись на деяких висновках як предмету для подальших роздумів:

- Час сліпого копіювання гендерних та феміністичних практик та теорій для України минув. Деякі сучасні українські аналітики стверджують, що після Майдану постмодернізм в Україні закінчився. Та насправді, ще є великим питанням, чи він був тут? Ми живемо в іншій інтелектуальній часовій реальності. В тому числі і в гендерній. Сьогодні настає час серйозної аналітичної і практичної роботи по адаптації європейського досвіду до реалій українського суспільства, якщо ми не хочемо власними руками зруйнувати всі досягнення у сфері гендеру та фемінізму, здобуті в попередні роки української незалежності.

- Видається, що давно назрів принаймні теоретичний розподіл між проблематикою щодо гендерної рівності жінок та чоловіків і квір-проблематикою.

- В сучасній Україні може бути перспективною гендерна політика як рух до паритетної демократії, а не щодо всієї палітри гендерного лібералізму.

- Широкої підтримки у ЗМІ в теперішніх умовах національно-визвольних змагань гендерна проблематика не буде мати. Потрібно орієнтуватися на інтелектуальне середовище і працювати із ним, насамперед, зі студентською молоддю. Особливо ж із журналістами, які створюватимуть у майбутньому відповідно маркований інформаційний простір.

- Нинішня українська влада потребуватиме серйозного контролю та корегування у сфері гендерних підходів та гендерної державної політики у відповідності до міжнародних гендерних принципів розвитку сучасної Європи та світу.

- Варто створити мережу ЗМІ, які цілеспрямовано і адекватно працювали б із питаннями гендеру та фемінізму, насамперед із метою руйнування суспільних гендерних стереотипів.

- Гендерні аналітики повинні сьогодні знайти «золоту середину» в питаннях гендерної просвіти населення сучасної України.

1. Грабовська І., Ємець Т., Мостяєв О. Трансформації українського соціуму: монографія / І. Грабовська, Т. Ємець, О. Мостяєв. - К.: Вид-поліграф. центр "Київський університет", 2013. - 511 с.
2. Квіт С.М. Основи герменевтики: Навч. посіб / Сергій Квіт. - К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. - 192 с.
3. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок// Неофіційний переклад. - К.: ВГО "Жіночий консорціум України". - 10 с.
4. Лосев І. «Феномен українського псевдолібералізму і псевдоевропеїзму» / Ігор Лосев // Українознавчий альманах. - Випуск 11. - С. 111 - 115.
5. Ярош Д. Українська революція: XXI століття / Дмитро Ярош. - [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Yarosh_Dmytro/Ukrainska_revoluitsia_xxi_stolittia/

Ірина Краснодемська

УДК 376.01

Еволюція поняття свободи в гуманітарній науці

У статті подається визначення терміна свобода, досліджується його еволюція від античних часів до сьогодення, розкриваються різновиди свободи.

Ключові слова: свобода, еволюція, поняття, гуманітарна наука

In the article determination of term is given freedom, his evolution is probed from ancient times to segodennya, the varieties of freedom open up.

Key words: freedom, evolution, concept, humanities

Нині українознавство як наука самопізнання, самотворення українського народу не може успішно розвиватися без визначення та дослідження його понятійно-термінологічного апарату, категорій і понять, в яких концентруються і запити життя, і їх

розуміння, і результати пошуку відповідей на них у всьому його часопросторі. Обґрунтованість й адекватність використання науковцями, освітянами, громадсько-політичними діячами термінів є важливою умовою проведення ефективних

наукових досліджень, вироблення науково аргументованих ідей, тверджень та орієнтирів, розроблення та здійснення стратегічних і політичних програм і планів розвитку, підготовки кваліфікованих кадрів. Такий підхід є правомірним, так як категорії науки уособлюють і розкривають не лише її сутність, а й суспільне призначення. Вони є певним дороговказом в процесі пізнання світу й людського самопізнання, які допомагають людям оволодіти знаннями та відповідним застосуванням. Отже, щоб творити і розвивати науку самопізнання, необхідно сформувати і постійно розвивати єдину систему пізнавальних категорій.

Однією із найважливіших форм практичної діяльності людини є свобода. Філософське осмислення цього поняття привертало увагу мислителів на протязі всієї історії розвитку світової філософської думки. Суттєвими проблемами в її вивченні завжди були і лишаються по цей час питання про співвідношення свободи волі людини та її пізнавальної діяльності, питання соціальної детермінації свободи. Надзвичайна складність аналізу цих проблем потребує системного підходу до їх вивчення.

Завданнями цієї статті є: з'ясування феномену свободи як багатомірного, комплексного явища; висвітлення основних етапів осмислення цього поняття в гуманітарній науці; розкриття різновидів свободи.

В останній час з'явилася низка досліджень, привчених як окремим різновидам свободи. Зокрема, свободі совісті (Стецько Д., Ананьєва О. П.) [26; 1], свободі праці (Жернаков В.) [7], свободі слова (Петрова Н., Гвоздев В. та ін.) [15; 6], правовій свободі (Кравченко Ю.) [9], релігійній свободі [19], свободі у формуванні правової демократичної держави та громадянського суспільства (Соболь О., Кравченко Ю., Скомаровський В., Гапоненко В., Рувін О.) [25; 9; 23; 5; 17], свободі у формуванні культури (Бойко В.) [3], свобода і національна ідентичність (Палюх М.) [14], свободі наукової творчості й наукового пізнання (Шемшученко Ю., Турко О.) [28], так і узагальнюючі праці Ляха В., Тимошенка В., Левченка К., Рудницької У., Слободянюк Л. М., Подолянка Л., Колеснікова М., Бурковського П., Новикова В. [12; 27; 11; 18; 24; 16; 8, 4, 13, 20, 21. 22] та багато інших.

Свобода як сутнісна характеристика людського життя розкривається на основі єдності й взаємодії його духовних і

матеріальних складників, здатності людини творити та спрямовувати своє буття відповідно до законів розвитку природи і життя розумного на Землі. Свобода не може бути раціоналізованою, вона постійно перебуває в розвитку.

Свобода – це і процес відтворення людського буття, його спрямованості, який пов'язаний із своєю природною сутністю. Свобода насамперед є усвідомленням людської поведінки та дії, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного), і в цьому плані є усвідомленням єдності свободи і необхідності (Спіноза, Гегель).

Духовний феномен свободи проявляється в найширшому розумінні єдності вибору і відповідальності. Свобода передбачає можливості суб'єкта у виборі розвитку подій, явищ. Відсутність такого вибору рівноцінна неволі, рабству. Своєрідним дороговказом у розвитку й спрямованості свободи як процесу є необхідність.

Феномен свободи – явище багатомірне, цілісне, системне і стосується не якогось вузького спектра життєдіяльності людини, а всіх її сфер, зокрема політики, економіки, релігії, культури, науки тощо. Свобода, як і буття, має певні особливості свого прояву як цілісне явище, так і відповідно до сфер людського буття, а тому існують різні її визначення й прояви. Це стосується, зокрема, свободи громадянина і спільноти, співвіднесення особистого й суспільного, національного й загальнолюдського.

Тож свобода може бути особистою і суспільною.

Різновидами особистої свободи є природна, фізіологічна, фізична, духовна, творча, культурна, ідеологічна, інформаційна свобода тощо. А щодо структури її прояву можна виділити свободу життя (матеріальні умови особистої свободи); свободу мислення і творення; свободу практичної дії в досягненні мети.

Свобода втрачає свій сенс там, де корисні, егоїстичні наміри стають на шляху самореалізації її суб'єктом.

У метафізичному (загальнофілософському) розумінні свободи стосується людського буття загалом і лише згодом конкретизується в історичних, соціальних, організаційних обставинах, виявляється у співвідношеннях колективного й індивідуального, повсякденного і

трансцендентного та ін. Таким був загальний підхід в осмисленні свободи, який згодом філософи уточнювали, іноді навіть заперечували, оскільки на її визначення впливали насамперед обставини, в яких людина жила, діяла і мала змогу проявити себе.

І все ж проблема свободи завжди була в центрі уваги філософів, теологів, політологів, правознавців і т. д. Нині маємо близько двохсот визначень свободи, що засвідчує її універсальність і багатовимірність, а звідси і неоднозначність у визначенні.

В античній філософії (у Сократа і Платона) йдеться перш за все про свободу в долі (приреченні), потім про свободу від політичного деспотизму (в Арістотеля та Епікура) і про біди людського існування (в Епікура, стоїків, у неоплатонізмі). В середні віки малася на увазі свобода від гріха та прокляття церкви, причому виникав розлад між моральною необхідною свободою людини та необхідною всемогутністю Бога. В епоху Відродження і в наступний період під свободою розуміли безперешкодний всебічний розвиток людської особистості [33].

За часів Просвітництва вводиться в науковий обіг визначення свободи, яке було представлене у філософії природного права (Альтузій, Гоббс, Гроцій, Пуфендорф, у 1689 р. в Англії – Білль про права), стримуване поглибленим науковим поглядом, що визнає панування всемогутньої природної причинності та закономірності. В німецькій теології і філософії, починаючи від Екхарта, Лейбніца, Канта, Гете, Шиллера, а також у німецькому ідеалізмі до Шопенгауера і Ніцше ставиться питання про свободу як постулат морально-творчої відповідності її сутності й розвитку. Згодом К. Маркс визначив свободу як усвідомлену необхідність [31].

Велике теоретичне і практичне значення має концепція свободи І. Канта, з якої розпочинається новий підхід до з'ясування сутності свободи діяльності людини, обумовленої, насамперед, її розумінням відокремленості від світу природи, її особливих, специфічних якостей. Кант вважає, що опанувати свободу можливо не на теоретичних шляхах дослідження можливостей людського розуму, а лише в процесі осягнення сутності практичного розуму, вирішення проблем моралі суспільства. Філософ прагне довести, що свобода – невід'ємна характеристика

практичної діяльності людини, але її визначення у Канта залишається формальним і дещо схематичним. На думку засновника німецького ідеалізму, ми розпочинаємо діяти, проявляти свою волю в силу апріорно-морального імперативу або ж із поваги до безумовного послуху. Проте у Канта вперше в історії філософії свобода одержує суспільно-моральний характер, стає соціальним виміром людської діяльності, тобто онтологічний, гносеологічний та та соціальний аспекти її прояву прагнуть до певного поєднання, до цілісно х виразу. [32].

Подальшу спробу об'єднати, пов'язати прикметні риси існування свободи діяльності людини ми бачимо у вченні Й. Фіхте та в філософській системі Гегеля. Так, Фіхте, а за ним – завершувач німецького класичного ідеалізму Гегель вбачають свободу в діалектичних актах самодіючого, самостверджуючого абсолютного суб'єкта, «Я», або ж у постійних проявах розвитку абсолютної ідеї. Головним для них є визначення свободи волі як дійової творчої сили, а не втиснення людської волі в рамки кантівського формального морального принципу суспільного буття [32].

Найбільш повно і різнопланово концепції свободи в їх різноманітних аспектах представлені в філософії екзистенціалізму. Дослідник творчості Ясперса Хофман зауважував: «Екзистенція і свобода для Ясперса взаємототожні поняття. Вони – дві сторони однієї і тієї ж речі. Якщо одна невизначена, інша також». «Оскільки я вибираю, я існую: якщо я не існую, я не вибираю», – зазначав Ясперс. Людина – це і є свобода. «Єдина свобода, яку я знаю, – стверджував Камю, – це свобода духу і свобода дії». Свобода, що виступає як еквівалент сутності людини, виступає разом з тим і як теоретичний базис екзистенціалістської етики [29].

Екзистенціалісти розмежовують і протиставляють свободу внутрішню (теоретичну) й зовнішню (практичну), думку й діяльність, абсолютизують свободу. При цьому мають на увазі зовнішню свободу (як надання можливості вибору) і внутрішню, особисту свободу (здатність здійснити цей вибір).

Необхідною умовою здійснення внутрішньої свободи є зовнішня свобода. Зокрема, категорія свобода в контексті політичної діяльності знаходить своє відображення в конституційних правах людини й громадянина. Відповідно свободу

можна визначити як таку, що має широкий або вузький діапазон дії у певній сфері суспільного життя. Коли межі діапазону сягають критичного рівня, можна стверджувати про відсутність свободи, а щодо особистої свободи – навіть про рабство. Особисту свободу А. Растрігіна розуміє як «специфічно людську вибіркову й узгоджену активність свідомості, волі та моральних сил особистості в процесі їх цілеспрямованої та доцільної діяльності, як можливість самостійно здійснити свій вибір, прийняти рішення і втілити його в життя, а також як здатність керувати собою, самовизначитися в межах необхідності відповідно до своїх власних інтересів, переконань, совісті тощо» [30].

В українській науці проблеми свободи розглядали Г. Сковорода та П. Юркевич. Зокрема, Г. Сковорода акцентував увагу на свободу індивідуума, саме на внутрішній духовній свободі, яка призводить до духовного визволення від непотрібних людині спокус і зла навколишнього світу. Це він вважав основним у житті людини. Особливо важливою для людини є свобода волі тоді, коли вона має визначитися із своїм покликанням, із своєю «сродною» працею.

Г. Сковорода переконаний, що людина стане вільною тільки тоді, коли не буде ні від кого залежна. Отже, людина має перестати бути такою, як усі, тобто саме тоді вона залишиться особистістю. Згодом прихильником цієї ж думки став французький філософ-екзистенціаліст Жан-Поль Сартр. Однак у Г. Сковороди філософія життя більш оптимістична. Український мислитель закликав до боротьби за кращий світ у собі самому, бо саме від досягнення внутрішньої духовної свободи людини залежить злагода та гармонія із зовнішнім світом.

Осмилення свободи як проблеми з початком нового тисячоліття не втратило своєї актуальності, а в деяких своїх аспектах навіть набуло особливої гостроти. Свобода людини як індивідуума розглядається насамперед як свобода її духу або як свобода волі.

В сучасній українознавчій науці свобода розглядається, по-перше, як індивідуальна самореалізація особистості у світі, по-друге як її невід'ємне природне право на вільний, індивідуальний вибір життєвих цінностей і світоглядних уявлень. Вона характеризує сутність людини та її існування, стан і можливість мислити й діяти відповідно до

своїх інтересів та бажань. Зосередимо увагу на розгляді двох течій ідеї свободи: з одного боку, буття індивіда, де свобода постає самодостатньою цінністю у вираженні таких онтологічних характеристик, як екзистенційний вибір, індивідуальність, ідентичність тощо (І. Бичко, В. Лях, Л. Подоляк та ін.), а з іншого – свобода як невід'ємна складова соціального буття людини, що є визначальним елементом побудови сучасних соціальних систем (В. Андрущенко, І. Мухін, В. Корякін, І. Надольний та ін.) [10, с. 180].

Свою соціальну концепцію свободи, виходячи з принципу соціального натуралізму, запропонував сучасний український дослідник О. Костенко. Відповідаючи на філософське питання «Яка роль волі і свідомості Людини у світі, що існує за законами Природи?», вчений зазначає, що «воля і свідомість дані Людині для того, щоб пізнавати закони Природи і жити у злагоді з цими законами». Отже, свобода – це можливість людини жити у злагоді із законами природи. Така концепція свободи є основою для т. зв. соціально-натуралістичного лібералізму.

Поняття «свобода людини» нині перебуває в центрі політичного й духовного життя, ступінь її осягнення – головний критерій цивілізованості й демократичності сучасного суспільства та його загальнокультурного розвитку. Саме тому важливого значення набуває тлумачення поняття свобода і в контексті політичної психології. Свобода політична – це такий вияв громадянських прав, який забезпечує нормальну життєдіяльність індивіда. Політична свобода не може розглядатися тільки як засіб реалізації інших свобод – економічної, ідеологічної тощо. Політична свобода як засіб водночас володіє самоцінністю, адже важко уявити цивілізоване суспільство (тим більше сучасне) без всезагального й рівного виборчого права. Потреба в політичному самовираженні, яке забезпечується демократією, є невід'ємною рисою менталітету цивілізованої людини.

Політична свобода – це такий різновид свободи, що означає здатність і можливість особи й суспільства діяти відповідно до своїх інтересів і мети. Вона передбачає визнання за кожною людиною права на свободу слова, думки, переконань, свободу мирних (без зброї) зборів, отримання інформації, волевиявлення на виборах тощо. Політична

свобода вимагає громадянських свобод – слова, спілок, об'єднань тощо. Саме політична свобода, тобто можливість вибору керівників підлеглими, найкраще з-поміж інших можливих способів служить гідності людини в її стосунках із державою.

Проте люди творять свою історію не тільки завдяки здатності приймати й реалізувати конкретні сучасні рішення, а й завдяки можливості тлумачення минулого, сьогодення й майбутнього. Історичний і політичний вибір людина робить на підставі набутого досвіду, а не за примусом чи принципом прецеденту. Ось чому мислення й поведінка людей детерміновані як матеріальними умовами свободи буття, так і тими зразками, правилами інтерпретації, які ми навіть не завжди усвідомлюємо. Вибір варіанту дій спільноти й індивіда значною мірою залежить від осмислення історії, подій. Процедури демократичних виборів і референдумів можемо тлумачити, наприклад, як свідомі дії, інструмент політичної маніпуляції, аксесуар політичної гри, що відволікає і саме під прикриттям якого ведеться інша, реальна гра, навіть для запровадження диктатури.

Свобода також пов'язана з наявною свободою волі людини. Свобода волі накладає на людину відповідальність і ставить у заслугу її слова та вчинки. Вчинок вважається моральним лише тоді, коли здійснюється вільним волевиявленням суб'єкта.

Свобода пов'язана не просто з відповідальністю суб'єкта за свої дії, яка має на увазі його свободу волі, але й з «мірою» відповідальності – «рівня» відповідальності вчинків. Встановлення цієї міри відповідальності за діяння викликає вимогою справедливості, справедливого присуду – «міри» покарання.

Основні права (свободи) людини, зокрема свобода слова, свобода віросповідання тощо, закріплені в Конституції України та інших законодавчих актах. Категорія свобода близька до поняття «право» в суб'єктивному розумінні, однак останнє має на увазі наявність більш-менш чіткого механізму для реалізації і зазвичай відповідного обов'язку держави чи іншого суб'єкта здійснити яку-небудь дію (наприклад, надати роботу згідно з правом на працю). У такому разі свобода (як і право в суб'єктивному розумінні) – це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин. Вона (свобода) є протилежною обов'язку,

який є певною мірою належною поведінкою суб'єкта суспільних відносин.

Ідея свободи має велике значення для розуміння як загалом історії людського суспільства, так і для розвитку сучасного українського народу. Одним із традиційних образів у світогляді українського народу, так само як і у світогляді багатьох народів Великого Степу, є образ вільної людини – скіфа, русича, козака, чумака та ін., життя якого пов'язане з боротьбою з будь-якими проявами несвободи, неволі і рабства як у матеріальному, так і в духовному розумінні.

В ході розбудови українського громадянського суспільства актуальною стає проблема виховання автономної особистості, здатної самотійно брати участь у суспільних справах: ініціативної, самотійної, з почуттям власної гідності, що понад усе цінує свободу.

Сенс свободи людини залежить від структури її особистості, що формується здебільшого завдяки її саморозвитку й особистій активності. Він (сенс) детермінований політичними поглядами й виконанням соціальних ролей. Під свободою розуміємо також потенційну здатність людини до вільного вибору альтернатив, можливість розвивати природні умови, здатність до творчого розвитку.

Свобода уможливає самореалізацію людини, тобто людина робить не тільки те, що мусить, а й те, що хоче, і це не випадково, бо вона знає, чого хоче. Завдяки свободі люди стають мудрішими і зрілішими.

1. Ананьєва О. П. Свобода совісті в процесі демократизації українського суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філософ. наук / О. П. Ананьєва; Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферопіль, 2008. – 19 с.
2. Бичко І. В. Свобода / І. Бичко // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 570–571.
3. Бойко В. І. Свобода як універсалія у сфері культури: автореф. дис... канд. філософ. наук: 26.00.01 / В. І. Бойко; Держ. акад. кер. кадрів культури і мистец. – К., 2009. – 20 с.
4. Бурковський П. Проблеми дискурсу свободи / П. Бурковський // Людина і політика. – 2002. – № 2. – С. 103–108.
5. Гапоненко В. А. Свобода як чинник функціонування демократичної політичної системи: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. А. Гапоненко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2008. – 20 с.
6. Гвоздев В. М. Проблема й поняття свободи преси: сутність, зміст, структура: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / В. М. Гвоздев; Київ.

- нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2004. – 20 с.
7. Жернаков В. Свобода праці як принцип сучасного трудового права України / В.Жернаков // *Право України*. – 1999. – № 3. – С. 34–36, 55.
 8. Колесніков М. П. Свобода: аспекти становлення / М. П. Колесніков // *Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. сил. Соц. філос., психологія*. – 2007. – Вип. 2. – С. 101-108.
 9. Кравченко Ю. Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: Моногр. / Ю. Ф. Кравченко. - Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 404 с.
 10. Крамар Т. Свобода в контексті суспільного розвитку людини / Т. Крамар // *Українознавство*. – 2009. – №1. – С.180–182.
 11. Левченко К. Б. Людина. Свобода. Демократія: наук. вид. / К. Б. Левченко. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 621 с.
 12. Лях В. В. Свобода: сучасні виміри та альтернативи / В. В. Лях, В. С. Пазенок, К. Ю.Райда, Р. В. Лях, О. М. Соболю; НАН України. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2004. – 486 с.
 13. Новиков В. Поняття «свобода совісті» та його зміст у сучасному світорозумінні // *Вісник Львівського ун-ту внутрішніх справ*. – 2004. – №1.
 14. Палюх М. Свобода і національна ідентичність в контексті суспільних перетворень: студії і нариси / М. Палюх В. Лічкевич, Ю. Домітрак. - Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2009. – 176 с.
 15. Петрова Н. Свобода слова як гарантія забезпечення демократії у державі / Н.Петрова // *Право України*. – 1999. – №12. – С. 39–41.
 16. Подолянюк Л. А. Свобода особистості як форма її самореалізації (історико-філософський аспект): Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Л.А.Подолянюк; Ін-т філос. ім.Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2002. – 20 с.
 17. Рувін О. Г. Принцип свободи у державотворенні: філософсько-правовий вимір: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / О. Г. Рувін; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2010. – 19 с.
 18. Рудницька У. Б. Свобода людини та її світоглядне сприйняття: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філософ. наук / У. Б. Рудницька; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 2008. – 16с.
 19. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / упоряд.: В.М.Яворський; Укр. Гельс. спілка з прав людини, Центр прав. та політ. дослідж. "СІМ". – Х.: Фоліо, 2005. – 92 с.
 20. Свобода слова: теорія і практика: Матеріали наук.-практ. конф. журналістів Волині на тему «Свобода сл. і засоби мас. інформації в демократ. Державі», 15-16 серп. 2001 р. / ред.: А. М. Якубюк; упоряд.: В. Т. Денисюк; Упр. у справах преси та інформації Волин. облдержадмін. – Луцьк: "Вісник і Ко", 2001. – 124 с.
 21. Свобода та її вияви у сучасному суспільстві: матеріали Всеукр. наук. конф., 22 квіт. 2010 р., Умань / ред.: А.О.Карасевич, Л. Г. Лисенко, В.С.Фуркало; Уман. держ. пед. ун-т ім. П.Тичини. – Умань: ПП Жовтий, 2010. – 131 с.
 22. Свобода як форма прояву соціального: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.01 / І. О. Дишлевий; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2011. – 20 с.
 23. Скомаровський В. О. Свобода в контексті правової та соціальної демократії / В.О.Скомаровський // *Вісн. Держ. акад. керів. кадрів культури і мистец.* – 2007. – № 4. – С. 129-135.
 24. Слободянюк Л. М. Свобода людини: індивідуальний та соціальний виміри: Автореф. дис... канд. філософ. наук / Л.М.Слободянюк; Львів. нац. ун-т ім.І.Франка. – Л., 2007. – 16 с.
 25. Соболю О. Свобода особистості в інформаційному соціумі: Ст. друга / О.Соболю // *Філософ. думка*. – 2002. – № 4. – С. 36–47; 2002. – № 5. – С. 40–58.
 26. Стецько Д. Свобода совісті: можливості філософського розгляду / Д.Стецько // *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. – 2007. – № 578. – С. 23–28.
 27. Тимошенко В. Свобода і необхідність в історії політико-правової думки / В. Тимошенко // *Право України*. – 2006. – № 10. – С. 24–28.
 28. Турко О. В. Нормативність і свобода в структурі методологічного потенціалу наукового пізнання: Автореф. дис... канд. філософ. наук / О.В. Турко; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2007. – 20 с.
 29. Шевченко С. Л. Поняття свободи як визначального чинника людського буття в філософії датського мислителя Сьорена К'єркегора / С. Л. Шевченко // www.newacropolis.org.ua.
 30. www.studies.in.ua/etic_seminar/477-kategoriyi-moral.html
 31. www.uk.wikipedia.org/wiki/Свобода
 32. www.pravo.vuzlib.su/book_z658_page_26.html
 33. www.jenessi.net/.../628-2.-svoboda-jak-cnnst.-pravo-jak-forma.html